

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDEKİ ARAPÇA ALINTI KELİMELERDE GÖRÜLEN ÜNLÜ İNCELME VE KALINLAŞMALAR

Yakup SARIKAYA*

Özet

Türkmen Türkçesi güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin tek başına doğu kolunu temsil etmektedir. Bu lehçenin kelime hazinesinde Arap, Fars, Rus ve Moğol kaynaklı kelimeler bulunmaktadır. Türkmen Türkçesi tarihî süreç içinde Arapça ve Farsçadan aldığı kelimeleri kendi ses özelliklerine uygun hâle getirmiştir. Bu yüzden alıntı kelimelerde aslına göre bazı ses değişimleri, ses düşmeleri ve ses olayları meydana gelmiştir. Biz bu makalemizde Türkmen Türkçesindeki Arapça alıntı kelimelerde görülen ünlü incelmeleri ve kalınlaşmalarını inceledik. İncelememize göre, Arapça kökenli sözcüklerin bazılarında ünlü incelmeleri ve kalınlaşmaları, ünlü uyumlarından kaynaklanmaktadır. Bir kısmında ise sebebin ünlü uyumları olmadığı tespit edilmiştir. Alıntı kelimelerin ünlülerindeki kalınlaşma ve incelmeleri genelde ilerleyici benzeşme yoluyla olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Türkmen Türkçesi, alıntı kelime, Arapça kökenli sözcük, ünlü uyumları, ünlü incelmeleri, ünlü kalınlaşması.*

* Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi.

Abstract

Turkmen Turkish represents alone the east branch of south-west (Oghuz) branch of Turkish dialects. In this dialects's word treasure there are the words which sources Arabic, Farce, Russian and Mongol. Turkmen Turkish words which was taken Arabic and Farce is tranformed to its sound characteristics in the historical process. Because of this it become in quotation words some voice changes, falldowns and voice events as to original. In this article, we studied the becoming thin and thick of vowel Arabic quotation words of Turkmen Turkish. As a result of investigation in some the becoming thin and thick of the Arabic original words come from vowel harmonies. In some of them it determined that the cause isn't vowel harmonies. Generally, becoming thin and thick in the vowels of quotation words exist by the way of progressive assimilation.

Key Words: *Turkmen Turkish, quotation word, Arabic original word, vowel harmonies, the becoming thin of vowel, the becoming thick of vowel.*

Bir toplumun başka toplumlara ilişkisinin bulunmaması düşünülemez. Tıpkı insanların hayatta birbirleriyle yardımlaşması gibi milletler arasında da tarih boyunca çeşitli sebeplerle ilişkiler kurulmuş, karşılıklı etkileşimler olmuştur.

Her milletin dilinde az veya çok başka dillerden alınan kelime ve kavramlar bulunur. Bir dilden diğer dile geçen unsurlar etki derecesine göre; kelimeler, kelime türetmede görev yapan ekler, birleşik kelimeler, deyim, atasözü ve kalıplaşmış sözler olarak sıralanmaktadır.

Alıntı unsurların başında kelimeler gelir. Söz dizimi açısından etkilenmeler ise en küçük ölçüdeki etkilenmeler olarak göze çarpmaktadır.

Dilin söz varlığını oluşturan kelimeler yerli ve yabancı sözcükler olarak ikiye ayrılır. Yerli sözcükler; dilin kendisinin olan, kökeni dilde bulunan ve başka bir dilden alınmamış sözcüklerdir. Yabancı sözcükler ise, zaman içinde çeşitli sebep ve vasıtalarla başka dillerden alınmış soyut veya somut bütün alıntı sözcükleri kapsamaktadır.

Türkçe, yaklaşık 10. yüzyıldan itibaren Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleriyle Arapça ve Farsça ile etkileşim içine girmiştir. Gerçi daha önceki döneme ait bazı eserlerde Farsça kaynaklı birkaç kelimeye rastlansa da bunlar kayda değer bir sayıda değildir.

Türkçe, dinî, siyasî, iktisadî, coğrafî vs. sebeplerle bu tarihten sonra Arapça ve Farsça gibi doğu dillerinden bir takım kelime aktarmaları yapmaya başlamıştır. Zeynep Korkmaz'a göre (2003: 180) bu aktarmalar, ister doğu

ister batı kaynaklı olsun, Türkçedeki durumları açısından, kendi içinde *alıntı* ve *yabancı kelimeler* olarak iki grupta değerlendirilmektedir:

Alıntı kelimeler; dile çok eski devirlerde girip dilin ses yapısına ve çekim ölçülerine uyarlanarak yerleşmiş ve toplumun bütün kesimleri tarafından kolayca anlaşılır duruma gelmiş kelimelerdir. Çoğu zaman bunların yabancı kökenli oldukları bile unutulmuş, bu kelimeler Türkçe sözcüklerden ayırt edilemez duruma gelmiştir. Bunlara “yerleşmiş sözcükler” de denilebilir. Örnek: *âlem, sebep, cümle, bağ, bahçe, can, hoş, temel, tren, fırın, kaptan, spor, radyo, kültür, soba* vb.

Yabancı (veya gerçek yabancı) kelimeler ise, dilimize girmiş ancak, ses ve şekil yapılarında bir değişiklik olmadan veya olmuş biçimleriyle süregelmiş olan kelimelerdir. Bazı dilciler tarafından “ödünç sözcük” terimi ile de karşılanan bu kelimeler ilişkide bulunulan millet ve toplumların dillerinden kalıp hâlinde, olduğu gibi aktarılmışlardır. Örnek: *estetik, psikoloji, enflasyon, envanter, kredi, sektör, jüri, rapor, kontenjan* gibi.

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçelerinin tek başına doğu kolunu temsil eden Türkmen Türkçesi de tarihî süreç içerisinde en çok Arapça, Farsça ve Rusça gibi dillerden kelime almıştır. Bu lehçede az miktarda da Moğolca kökenli sözcük bulunmaktadır. Bilhassa Arap ve Fars kaynaklı sözcüklerin bu lehçeye girişi diğer Türk topluluklarında olduğu gibi 10. yüzyıldan sonraki döneme rastlar. Rusça kökenli kelimelerin alınışı ise 19. yüzyıldan sonra bu bölgede kurulan Rus hakimiyetine paralel olarak gerçekleşmiştir.

Biz bu yazımızda Türkmen Türkçesine çeşitli sebep ve vasıtalarla Arapçadan girmiş kelimeler üzerinde durmak istiyoruz. Arapçadan bu lehçeye girmiş kelimelerin çoğu, yukarıdaki sınıflandırmada yer alan “alıntı kelimeler” başlığına uygun düşmektedir. Türkmen Türkçesinin kelime hazinesine girmiş bu tip kelimeler, lehçenin ses yapısına ve çekim ölçülerine uyarlanarak yerleşmiştir. Alıntı kelimelerin bir kısmı ise yabancı (gerçek yabancı, ödünç) kelime olarak kalmıştır.

Kaynak dilden alınan sözcük, alıcı dilin kurallarına çoğu zaman uyar. Bu nedenle alıntı kelimeler karşımıza genellikle birtakım ses, biçim ve anlam değişmelerine uğramış şekilde çıkmaktadır. Seslerin işaretleri olan harfler, her dilde, yazı dilinde aynı olsa bile söyleyişte, çıkış noktaları bakımından birbirlerinden farklılıklar gösterir. Dolayısıyla diller arasında tamamen bir ses denkliliğinden söz etmek mümkün değildir. Her dilde sesler değişik karaktere sahiptir ve diğer milletler tarafından ona yakın bir sesle söylenir. Yine ünlü ve ünsüz uyumları gibi ses uyumları yabancı dillerden alınan öğelerin söylenişinde etkilidir. Alıntı kelimeler ne kadar yabancı dil bilen kültürlü kesimlerde

aslına uygun söylenmeye çalışılırsa çalışılınsın, dilin ses özelliklerinin yaşadığı halk söyleyişinde değişmelere uğrar ve yerli öğelere benzetilerek telâffuz edilir. Buna “yerlileştirme” denilmektedir. Bunun sonucu olarak dillerde aynı alıntı kelimenin biri halk, biri de resmî dilde olmak üzere iki şekli bulunduğunu görüyoruz. Girdi dilde yerleşerek o dilin ses yasa ve eğilimlerine uyan sözcüklere “yerleşmiş yabancı sözcükler”, yabancılığını özellikle ses yönünden belli eden sözcüklere ise “yerleşmemiş yabancı sözcükler” denmektedir (Aksan, 1982: 28).

Türkmen Türkçesindeki Arapça alıntı sözcüklerin ünlülerinde, asıllarına göre bazı incelme ve kalınlaşmaların meydana geldiği görülmektedir. Bu ünlü kalınlaşma ve incelmelerinin sebebini çoğu zaman, Türkmen Türkçesinde de mevcut olan ünlü uyumlarına, bilhassa kalınlık-incelik uyumuna bağlamak mümkündür. Türkiye Türkçesi gibi Türkmen Türkçesinde de sağlam olan kalınlık incelik uyumu o kadar etkilidir ki alıntı kelimelerin çoğu zamanla bu uyuma uymuştur.

Bir kelimedede bulunan ünlülerin kalınlık-incelik ve düzlük yuvarlaklık bakımından birbirine benzemesine ünlü uyumu denmektedir. Ünlü uyumu Türkmen Türkçesinde de kendi içinde **kalınlık-incelik** ve **düzlük-yuvarlaklık** uyumu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır:

1- Kalınlık-incelik uyumu, yani kalın sıradan ünlüleri (a, ı, o, u) kalın, ince sıradan ünlüleri (e, i, ö, ü) ince ünlülerin takip etmesi kuralı, Türkçenin birçok tarihî ve yaşayan lehçesinde olduğu gibi Türkmencede de sağlamdır. Bu yüzden Türkmen lehçesi, Arapça ve Farsçadan aldığı birçok kelimeyi bu uyuma sokmuştur. Örnekler: Far. *ârâste/âreste* >¹ *arassa*, Far. *cihân* > *cahan*, Far. *serây* > *saray*, Ar. *devâm* > *dovaam*², Ar. kalem > galam vb. Bu uyum o kadar kuvvetlidir ki, Ekim Devrimi'nden önce Rusçadan alınmış bazı kelimeler bile bu uyuma girmiştir. Örnekler: Rus. jiletka > ciltge, Rus. vedro > bedre (Kara, 1998: 54).

2- Düzlük-yuvarlaklık uyumu ise, bir kelimedede bulunan ünlülerin düzlük-yuvarlaklık bakımından birbirine benzemesidir. Dudakların hareketine bağlı olarak ortaya çıkan bu benzeşmede, kelimenin ilk hecesinde bulunan düz ünlü sonraki hecelerde bulunan ünlüleri düzleştirmekte, yuvarlak ünlüleri de yuvarlaklaştırmaktadır. Ancak bu uyum Türkmencede tam değildir.

a) Düzlük Uyumu: Düzlük uyumu, hecelerdeki düz ünlüleri (a, e, ı, i) yine düz ünlülerin takip etmesi kuralıdır. Türkmencede düzlük uyumu tamdır.

1 “>” işaretinden önceki şekil kelimenin Arapçadaki aslını, sonraki şekil ise Türkmen Türkçesindeki durumunu göstermektedir.

2 Türkmencede ünlü uzunlukları sözlüklerle bazı gramer ve dil çalışmaları hariç yazıda gösterilmemektedir. Biz çalışmamızda ünlü uzunluklarını harfleri çift yazmak sûretiyle gösterdik.

Bu yüzden Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki bazı kelimelerde bulunan “u” ve “ü” ünlüleri bile Türkmencede düzleşerek “a”, “ı” ve “i”ye dönmüş ve böylece bu kelimelerde bir düzlük uyumu meydana gelmiştir: DLT *armut* > *armıt*, ET *bedük* > *beyik*, DLT *sındı* > *sındı* “büyük makas”, DLT *bilezük* > *bilezik*, DLT *gızlamuk* > *gızamık* (Kara, 1998: 57).

Ancak Türkmencedeki “-vuk/-vük” eki düzlük uyumunu bozmaktadır. Örnekler: *endirevük*, *garavul*, *gaytavul*, *kentlevük*, *yalpıldavuk*.

b) Yuvarlaklık Uyumu: Türkmen Türkçesindeki yuvarlaklık uyumu, Türkiye Türkçesindeki yuvarlaklık uyumuna göre biraz değişiktir. Türkiye Türkçesindeki yuvarlaklık uyumuna göre yuvarlak ünlüleri (u, ü, o, ö) ya dar-yuvarlak (u, ü) ya da düz-geniş ünlüler (a, e) takip edebilir. Yani düz-dar (ı, i) veya geniş-yuvarlak ünlüler (o, ö) takip edemez.

Türkmen Türkçesinin yazım kurallarına göre ise, Türkmence basit kelimelerde “o” ve “ö” ünlüleri ilk heceden, “u” ve “ü” ünlüleri ise ikinci heceden sonra bulunamaz: *bolğusız*, *boyuntırık*, *buldurçın* örneklerinde olduğu gibi. Konuşma dilinde (telâffuzda) ise bulunabilir. Örnekler: *bulançaklık* → *bulonçokluk*, *doğanlık* → *doğonluk*, *öylenmek* → *öylönmök*, *tüyükülük* → *tüyükülük*, *gurluşık* → *gurluşuk*.

Yine bu uyuma göre “u” ve “ü” ünlüleri, yuvarlak ünlüyle başlayan ve ikinci hecesinde uzun ünlü bulundurmayan iki heceli kelimelerin kapalı olan son hecesinde bulunabilirken açık olan son hecesinde bulunamaz. Yani, *buyruk*, *guşluk*, *gürriñ*, *uruş*, *üzüm* gibi son hecesi kapalı kelimelerin ikinci hecelerinde “u” ve “ü” ünlüleri bulunabilmesine karşın *böörü*, *çoğrı*, *doğrı*, *doolı*, *durı duuzlı*, *goşğı*, *süri*, *uukı* gibi ikinci hecesi açık kelimelerde bulunamaz.

Ayrıca, ilk hecesinde yuvarlak ünlü bulunduran iki heceli kelimelerin kapalı olan son hecelerinde ünlü uzunluğundan dolayı yuvarlaklaşma görülmez. Örnekler: *gündiiz*, *oğrun*, *umut* (Kara, 1998: 57). Kapalı olan son hecede ünlü uzunluğu yoksa, yuvarlak ünlü son hecede de (yazıda) bulunabilir. Örnekler: *orun*, *goşun*, *görksüz*, *goltuk*.

Görüldüğü gibi bu lehçede (yazı dilinde) ikinci heceden sonra kesinlikle yuvarlak ünlü bulunamamaktadır. Örnekler: *boyuntırık*, *buldurçın*, *doğumlu*, *dördünci*, *duyğusız*, *uukusız*, *üstünlik*. Hatta Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki bazı kelimelerin son hecelerindeki “u” ve “ü”ler bile bu uyumun (yazım kuralının) etkisiyle düzleşmiştir. Örnekler: DLT *bilezük* > *bilezik*, DLT *gızlamuk* > *gızamık*.

Buna karşılık Türkmen Türkçesinde yuvarlaklık uyumunun (“u” ve “ü” ünlülerinin iki heceli kelimelerin kapalı olan son hecesinde bulunabilmesi ku-

ralı) etkisiyle Eski ve Orta Türkçe dönemlerindeki bazı iki heceli kelimelerin ikinci hecelerindeki düz “ı” ünlüleri yuvarlaklaşmıştır. Örnekler: ET *bulut* > *bulut*, DLT *topık* > *topuk*, DLT *goltık* > *goltuk*.

Yine Eski ve Orta Türkçe dönemlerine ait ilk hecesi düz bazı kelimelerin de Türkmen Türkçesinde yuvarlaklaştığı görülmektedir: ET *sebin-* > *söyün-*, DLT *evür-* > *övür-*, DLT *aguz* > *ovuz*. (Kara, 1998: 58). Bu kelimelerdeki yuvarlaklaşma düz seslerin yanında bulunan “b”, “v” gibi dudak sesleri olduğu kuşkusuzdur.

Kalınlık-incelik uyumuna girerek Korkmaz’ın ifadesiyle “yerlileşmiş” alıntı sözcüklerin Türkmen Türkçesine girişinin 20. yüzyıldan çok önceki asırlarda olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, yukarıda da görüldüğü gibi, Türkmençe’nin kurallarıyla tespit edilip bir yazı dili hâline getirildiği 20. yüzyılın başlarından önce alınan bazı Rusça kelimeler bile bu uyuma uyumştur.

Ünlülerinde kalınlaşma ve incelmeler meydana gelen kelimelerde, ünsüz değişimleri ve bazı ses olaylarının da olduğu görülmektedir. Ancak bunlar çalışmamızın konusu dışında olduğu için burada onlara değinilmeyecektir.

Arapça alıntı kelimelerde görülen ünlü incelme ve kalınlaşmalarına geçmeden önce, bu makalede kullanılan transkripsiyon alfabesi hakkında açıklamada bulunmak istiyoruz. Makalede kelimelerin Arapça aslını verirken, ayın (‘) ve hemzenin (’) dışında transkripsiyon işareti kullanılmamıştır. Ayrıca, Arapçada iki veya üç değişik harfle gösterilen k, g, h, s, z gibi sesler Türkmencede tek harfle karşılandığı için, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi tek harf kabul edilmiştir. Yine bazı Türkçe-Osmanlıca sözlüklerde (Develli-oğlu, 1997: 723 vd.) Arapça kelimelerin aslını verirken kullanılan Türkçe kelimelere özgü “ü”, “ö”, “ı” seslerinin yerine doğruları olan “u” ve “i” sesleri tercih edilmiştir. Örneğin *mümkün*, *mü’min*, *münâsib*, *müflis*, *mülhid*, *mürşid* kelimelerinin *mumkin*, *mu’min*, *munâsib*, *muflis*, *mulhid*, *murşid* şekilleri esas alınmıştır. Çünkü “ü”, “ö” ve “ı” seslerinin Arapçada bulunmadığı daha önce ortaya konmuştur (Altıkulaç vd. 1987: 20). Konuyla ilgili çalışmalarda aynı sistem benimsendiğinden (İşler 1997) biz de bunu tercih ettik.

Şimdi de Türkmencedeki Arapça alıntı kelimelerde asıl şekillerine göre ortaya çıkan ünlü incelme ve kalınlaşmaları üzerinde durmak istiyoruz:

A. Ünlü İncelmeleri

I- a > ä:³ Genellikle “h” ünsüzünün yanındaki “a” seslerinin incelenerek açık e (ä) sesine dönüştüğü görülmektedir: *ahd* > *äht* “ahit, söz, yemin”, *sahrâ* > *sähraa* “bozkır, sahra, step”, *zahmet* > *zähmet* “emek, iş, çalışma; azap, cefa,

3 Ses değişikliklerini, bazılarının çok az örneği olduğu için; kelimenin başında (x-), ortasında (-x-) veya sonunda (-x) olmalarına göre sınıflandırmayıp hepsini bir başlık altında vermeyi uygun gördük.

eziyet, zahmet”, *handek* > *händek* “hendek, çukur”. *tahsîn* > *täâsiin* “güzel; ilginç, şaşırtıcı, değişik” örneğinde ise “h” sesi düşmüş ve bu da bir uzamaya sebep olmuştur.

Bu değişme “h”siz kelimelerde de görülür. Bu örneklerde ayın sesinin düşmesi sonucu yanındaki ünlünün uzadığı görülmektedir: *ma‘cûn* > *määcuum* “karışmış”, *ma‘reke* > *määreke* “insan sürüsü, guruh, meydan, kalabalık, cemaat”, *na‘na‘* > *nääne* “nane”, *fa‘ale* > *pääle* “hizmetkâr; ücretli işçi”, *ta‘lîm* > *täälim* “eğitim, talim, terbiye”.

Bu ünlü değişmesinin bütün örneklerde ilk hecede meydana geldiği görülmektedir.

2- a > e: Bazı Arapça alıntı kelimelerdeki üstün işareti, Türkmencede “a” yerine “e” sesi ile karşılanmıştır: *adîl* > *edil* “tıpatıp, aynen, tıpkı; tam, tamamen; güya, sanki”, *‘amel* > *emel* (*emeldaar* kelimesinde) “görevli, memur; hünerli”, *‘asel* > *hesel*⁴ “bal; tatlı, şirin”, *‘asker* > *esğer* “asker”, *aslî* > *esli* “pek çok, çok fazla, bir hayli”, *azîz* > *eziiz* “aziz, kıymetli, sevgili”, *bârek-Allah* > *berekella* “aferin, çok güzel, bravo”, *cerâhat* > *cerhet* “irin, cerahat”, *habbe* > *hepbe* (*hepbeli* kelimesinde) “yaptığı işi başaran, başarılı”, *hareket* > *hereket* “hareket, kıpırtı, kımıltı”, *hayât* > *heyaat* “yaşam, ömür”, *hakîm* > *hekiim* “hekim, doktor; hakim, anlayışlı, ferâsetli insan”, *hamle* > *hemle* “tehdit, gözdağı”, *hasret* > *hesret*, *hadd* > *het* “derece, sınır, hat; yüreklilik, cesaret”, *lafz* > *lebiz* “vaad; ant, yemin, söz verme, adak”, *mahalle* > *mähelle* “kalabalık, insan yığılı”, *muharrem* > *mäherrem*, *maraz* > *merez* “frengi hastalığı; beddua sözü”, *merhamet* > *merhemet*, *matbu‘ât* > *metbuuğat*, *nasîb* > *nesiip*⁵ “hisse, pay; kismet, kader”, *nasîhat* > *nesiihat*, *rahm* > *rehim* “acıma, bağışlama, merhamet”, *sihhat* > *sähet* “dinî yönden bir işin yapılması için uygun olduğu düşünülen vakit, saat”, *halîm* > *heliim* (*muum-heliim* ifadesinde) “bal mumu; gevşek, yumuşak, sert olmayan”, *ramazân* > *remezaan*, *sadâ* > *sedaa*⁶ “ses, seda, avaz”, *san‘at* > *senet* “iş, güç; meslek”, *sanevber* > *senu-uber* “servi”, *saff* > *sep*⁷ “sıra, saf, dizi”, *satr* > *setir* “sıra, hiza; satır”, *şart* > *şert* “şart, koşul; vaat, ahit, verilen söz; karar, anlaşma, sözleşme”, *tabîb* > *tebiip* “yasa dışı doktorluk yapan, doktorluk eğitimi almadan doktorluk yapan veya hastaları halk ilaçlarıyla tedavi eden kimse”, *tabî‘at* > *tebiüğat* “kâinat; tabiat, doğa”, *tabî‘î* > *tebiüği* “tabîî, doğal”, *tabl* > *tebil* (*tebil tap-* deyiminde) “telâşlanmak, korkmak, acele etmek”, *tavîle* > *teble* “çayıra otlamaya bırakılan hayvanın bağlandığı kazık”, *tarz* > *terz* “keyif; durum, moral”, *tasviir* >

4 Bu kelimenin “asal” şekli de var.

5 Bu kelimenin “nesiibe” şekli de var.

6 Bu kelimenin “sezaa” şekli de var.

7 Bu kelimenin “sap” şekli de var.

tesviir “bir şeyi yazılı olarak anlatmak”, *vasiyyet* > *vesyet* “vasiyet; nasihat, öğüt”, *vazîfe* > *veziipe* “vazife, görev, iş, ödev, yükümlülük”, *zafer* > *zeper* “ziyan, kayıp”, *zarâr* > *zeraar* “yüzünden, için, dolayı”, *zarûrî* > *zeruur* “gerekli, lâzım, zarurî”.

Yukarıdaki örneklerden çok heceli olanlarından *cerâhat* > *cerhet*, *merhamet* > *merhemet* örnekleri hariç tamamında gerileyici benzeşme yoluyla incelmeye meydana gelmiştir.

3- â > äü: Bazı alıntı kelimelerdeki uzun “a” ünlüsünün incelendiği görülmektedir: *âlem* > *äalem* “âlem, cihan; yeryüzü”, *âmîn* > *äämîn*⁸, *âfet* > *äâpet* “çok büyük, muazzam; âfet, çok güzel”, *dunyâ* > *dünyää*, *emlâk* > *emlääk*, *hâkim* > *hääkim* “hükümdar, egemen, hakim”, *hâkimiyyet* > *hääkimiyyet* “siyasî hâkimiyyet; devleti idare etme yolu”, *helâk* > *helääk*, *hâl* > *hääl* (*häälki* kelimesinde) “önceki, evvelki”, *hâzir* > *hääzir* “şimdi; az önce; hazır, mevcut”, *inkâr* > *inkäär*, *kâ'be* > *kääbe*, *kâmil* > *käämil* “tam, mükemmel, eksiksiz”, *kâtib* > *käätip*, *mubârek* > *mübäärek*, *sâkin* > *sääkin* “hareke ile okunmayan, cezimli harf”, *tâc* > *tääç* “taç, hükümrânlık sembolü başlık”, *tâcir* > *tääcir* “hususî ticarethane sahibi, büyük tüccar”, *tâli'* > *tääley* “alın yazısı, kader, talih, baht”, *tahâret* > *tääret* “abdest alma; dışkı”, *tebâreke* > *tebürek* “Kur'an'ın bir suresi, Mülk suresi”, *tedârik* > *tetäärik* “yardım, himaye, kollama; hazırlık”.

4- â > e: Bazı kelimelerde uzun “a” ünlüsünün kısalıp incelerek “e”ye döndüğü görülmektedir: *âciz* > *eciiz* “aciz, güçsüz, çaresiz”, *bârek-Allah* > *berekella* “‘aferin, çok güzel, bravo’ anlamında birinin başarısını övmek için söylenen söz”, *bedâ'at* > *edehât* “görünüş, şekil, özellik”, *devât* > *dövet* “mürekkap şişesi, hokka”, *mucâvir* > *mücevür* “türbe bekçisi”, *sâ'îs* > *seyis* “seyis, at bakıcısı; uşak”, *tiryâk* > *tiryek* “keyif verici bir madde, afyon”, *fâcire* > *veceraa* “maskara, gülünç, komik; ayıp, kötü; rezil, utanmaz”.

5- u > ü: Bu tür ünlü incelmesine geçmeden önce bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Bizim bu çalışmamızda girişte de söylendiği gibi bazı sözlüklerde Arapça kelimelerin aslını verirken kullanılmış Türkçe kelimelere özgü “ü”, “ö”, “ı” harflerinin yerine doğruları olan “u” ve “i” sesleri tercih edilmiştir. Örneğin kelimelerin Arapça aslını verirken *mümkîn*, *mü'mîn*, *münâsib*, *müflis*, *mülhid*, *mürşid* şekilleri değil *mumkin*, *mu'min*, *munâsib*, *muflis*, *mulhid*, *murşid* şekilleri esas alınmıştır. Çünkü “ü”, “ö” ve “ı” harf/seslerinin Arapçada bulunmadığı daha önce ortaya konmuştur (İşler 1997: 10).

Tespit edebildiğimiz u > ü ünlü incelmeye örnekleri şunlardır: *cümle* > *cümle* “cümle (dil bilgisi)”, *duldul* > *düldül* “Hz. Ali'nin atı”, *dunyâ* > *dünyää* “dünya, yer yüzü; âlem, cihan”, *dunyevî* > *dünyevi* “dünya ile ilgili, ahiretle

8 Bu kelimenin “oomın” şekli de var.

ilgili değil”, *durr* > *dür* “inci”, *durr-dâne* (Far.-Ar.) > *dürdâne* “inci tanesi; çok güzel”, *hucra* > *hücre* “eskiden medrese öğrencilerinin ders gördükleri ve yaşadıkları tepesi kubbe görünümlü yer, hücre, oda”, *hucûm* > *hücum* “saldırı, hücum, akın”, *kullî* > *küllî* “bütün, hepsi”, *kulfet* > *külpet* “azap, cebir, zulüm, aşağılama, eziyet, zorluk”, *kun-feyekûn* > *kül-peyekuun* “unufak, parça parça olan”, *kursî* > *kürsi* “sandalye; koltuk”, *mubârek* > *mübârek* “mübarek, uğurlu, bahtiyar”, *mubtelâ* > *mübtelaa* “bir şeye bağlanmış olan; dert, kaygı, belâ”, *mucered* > *mücerret* “ailesiz, akrabasız; tek, yalnız”, *mucâvir* > *mücevür* “türbe bekçisi”, *mudâmî* > *müdiimi* “ebedî, sonsuz, ezeli”, *mudîr* > *müdiir* “müdür”, *muftis* “iflâs etmiş, parasız, züğürt” > *müfliis* “zavallı, garip düşmüş, çaresiz”, *muftî* > *müftii* “dinin hükümlerini anlatan kimse, müftü”, *mulhid* > *mülhiit* “muhtaç, zavallı, perîşan, boş boş dolaşan”, *mulk* > *mülk* “mal, mülk, servet; çiftlik, malikâne, yurtluk”, *mulkiyye* > *mülkiyaa* “mülk, mülkle ilgili”, *mumkin* > *mümkiin* “mümkün, olabilir, olanaklı”, *munecim* > *müneccim* “müneccim, astrolog, falcı”, *munkir* > *müñkür* “münkir, inançsız; şüpheci”, *murebbe* > *mürepe* “reçel”, *murîd* > *mürüit* “şeyhe bağlı, öğrenci, mürit”, *murşid* > *mürşüit* “mürşit, şeyh, doğru yolu gösteren kimse; pîr”, *muruvvet* > *mürevvat* “şefaaf, acıma, hoşgörü; insanlık, insanseverlik”, *muşkil* > *müşğüil* “çetin, zor, karışık”, *muşterî* > *müşderi* “satın alan, alıcı; müşteri yıldızı, Jüpiter”, *muddet* > *müddet* “müddet, süre, zaman; saat, zaman, zaman aralığı”, *subût* > *subut* “önem, ehemmiyet”, *sunnet* > *sünnet* “Hz. Muhammed’in söz ve davranışları; erkek çocuklarının sünneti”, *sunnî* > *sünni* “sünnîlik mezhebi”, *şukr* > *şükür*, *şubhe* > *şübhe*, *tuccâr* > *tüccaar* “çok zengin, varlıklı”, *ulfet* > *ülpet* “yakın dost, yoldaş, sırdaş, âşina”, *uns* > *üns* “dikkat, ihtimam”, *uşr* > *hüşür* “zekât”, *zulhicce* > *zülhiçce* “zülhicce ayı”, *zu'lka'de* > *zülka'da* “Arap aylarından biri; Zülka'de ayı”, *zulfekâr* > *zülpükaar* “Zülfikâr, Hz Ali'nin kılıcının adı”, *zurriyyet* > *züryaat* “zürriyet, nesil, soy”.

6- u > ö: Bazı Arapça kelimelerdeki “u” ünlüsü Türkmen Türkçesinde genişlerken aynı zamanda incelmıştır. *hukm* > *höküm* “hüküm”, *muhimm* > *möhüm* “mühim, önemli”, *muhlet* > *möhlet* “mühlet, süre, müddet”, *suhbet* > *söhbet* “sohbet, konuşma, hasbihal”, *şu'le* > *şöhle* “ışık”.

mu'min > *möömin*, örneğinde ise ünlüde genişleme ve incelmeyin yanı sıra hemzenin düşmesinden kaynaklanan bir uzama da vardır.

7- u > i: Bir alıntı kelimenin aslında bulunan “u” ünlüsü Türkmen Türkçesinde düzleşip incelererek “i” olmuştur: *muyesser* > *miyesser* “müyesser, nâsip”. Bu örnekte inceltici özelliğe sahip bir ses olan “y” sesi var. Dolayısıyla bu incelme normaldir. Ancak yanında yanında dudak sesi “m” olduğu hâlde düzleşmesi dikkat çekicidir.

B. Ünlü Kalınlaşmaları

I- e > a: Türkmencedeki bazı alıntı kelimelerdeki “e”ler kalınlık-incelik uyumunun etkisiyle kalınlaşıp “a” olmuştur: *âdem* > *aadam* “insan; erkek”, *âdet* > *aadat* (*urp-aadat* ifadesinde) “örf, âdet, gelenek görenek”, *âfet* > *aa-pat*⁹ “korku; belâ, âfet; çok güzel”, *akîde* > *hakuda* “hafıza, bellek, zihin; düşünce”, *alâmet* > *alaamat*, *akreb* > *akrap*, *anber* > *anbar* (*müşki anbar* ifadesinde) “misk ü anber, güzel koku”, *andelîb* > *andalup* “bülbul”, *âyet* > *aayat*, *adâlet* > *adaalat*, *cehâlet* > *cahaalat*, *cemâl* > *camaal*, *cinâyet* > *cena-ayat*, *cenâze* > *cınaaza*, *dâ’ire* > *dayra* “tef”, *delâlet* > *delaalat* “hayır, fayda, yardım; çare, çıkar yol; ilâç”, *elmâs* > *almaz*, *emân* > *amaan* “sağlık, selâmette olma; sağ”, *emânet* > *amanat* “emanet”, *ervâh* > *arvah* “ruhlar, cinler âlemi”, *ezâ* > *azaa*¹⁰ “şiddetli ağrı, sancı; azap, ezâ cefa”, *ezân* > *azaan*, *ferâhet* > *paraahat* “mutlu, rahat; sakin, uslu, yumuşak”, *gaflet* > *gaflat* “gafillik, gaffet”, *galebe* > *galaba* “insan çokluğu, kalabalık”, *gamze* > *gamza* “gamze, nazlı bakış”, *gazel* > *gazal* “gazel”, *gulgule* > *gul-gula* “gürültü; zelzele, sarsıntı; karışıklık”, *galle* > *galla* “arpa, buğday tanesi, ekin, tane”, *ganimet* > *ganumat* “fena değil, iyi; ganimet”, *garâmet* > *garaamat* “sorumluluk”, *haber* > *habar* “haber”, *halvet* > *hılvat* “yalnızlık”, *havâle* > *hovaala* “çoşku, ateş”, *hâcet* > *haacat* “gerekliklik, lüzum; talep, istek, hâcet”, *hâdise* > *haadusa*, *hâlet* > *haalat* “vakit, zaman; durum, hâl; dinî düşünceye göre, olağanüstü güç, kuvvet”, *hâmile* > *haamula*, *hakâret* > *hikaarat*¹¹ “incitme; hor görme; sövme, küfür; küçük düşürme”, *helvâ* > *halva*, *harâbe* > *haraaba*, *hâtem* > *haatam* “cömert, eliaçık”, *hilâfet* > *haliifat* “halifelik”, *halîfe* > *halupa* “öğrenciye sanat öğret-ten, usta; arkadaş, yoldaş anlamında bir söz”, *hamel* > *hamal* “kuzu; şemsî takvimin birinci ayı”, *hamse* > *hamsa* “hamse; beş mesnevîden oluşan eser”, *heyhât* > *hayhaat* “üzüntü bildiren, ‘yazık’ anlamında bir hayıflanma sözü; karışıklık, sarsıntı; zulüm”, *hesâbât* > *hasaabat* “hesap verme; rapor”, *hasret* > *hasrat*, *hazîne* > *hazuna*¹² “hazîne”, *hacâlet* > *gıcaalat* “sitem, birinden razı olmama durumu”, *haşem* > *haşam* “bezeme, süsleme, süs”, *hesâb* > *hasaap* “bir şeyin sayı ile ifade edilebilen sonucu; matematiksel işlem; açıklama; aritmetik”, *himâyet* > *hemaayat* “himaye, koruma, kollama”, *hikâyet* > *hekaayat* “olay, hadise”, *hikâye* > *hekaaya*, *hiyânet* > *hıyaanat*, *ibâdet* > *ibaadat*, *ibâret* > *ibaarat*, *imâret* > *imaarat*, *işâret* > *ısaarat*, *icâre* > *ıcaara* “kiralama, kira ile tutma”, *inâyet* > *anaayat* “yardım, inayet, iyilik”, *icâzet* > *ecaaza* “izin, müsaade”, *idâre* > *edaara* “idare, daire, büro”, *kadeh* > *gadak* “kadeh, bardak”, *kadem* > *gadam* “adım, ayak”, *kalem* > *galam* “kalem”, *kamer* > *kamar*

9 “aapat” kelimesinin “ääpet” şekli de var.

10 Bu kelimenin “ızaa” şekli de var.

11 Bu kelimenin “ıkaarat” şekli de var.

12 Bu kelimenin “gazna” şekli de var.

“ay, kamer -astronomi-; 30 günlük zaman dilimi”, *kasem* > *kasam* “yemin, ant”, *kasden* > *kasdan* (*billkasdan* kelimesinde) “bile bile, göre göre, bilerek, kasten”, *katre* > *katra* “katre, damla”, *kerâmet* > *kerâamat*, *kesâfet* > *kesaapat* “gür, yoğun; kir, pislik”, *kıyamet* > *kıyaamat*, *kubbe* > *gupba* “genç kızların başlığına işlenmiş, saçaklı kubbe şeklindeki süs”, *kudret* > *gudrat* “mûcize; kudret, güç”, *kâ’ide* > *kaada* “kaide, kural, âdet”, *kâmet* > *kaamat* “boy pos, endam”, *kabile* > *kabula* “kabile, boy”, *kâfiye* > *kaaprya*, *la’net* > *lağnat*¹³ “lânet, kargış, beddua”, *lukme* > *lukma* “bir parça, bölük, lokma”, *matem* > *maatam*, *madde* > *madda*, *maşşer* > *mağşar* “maşşer”, *mehâbet* > *mahaabat* “övgü”, *muhmel* > *mahmal* “kadife”, *makâle* > *makaala*, *meşgale* > *maşğala* “aile”, *meta’* > *mataa* “kumaş”, *mezâr* > *mazaar*, *melâmet* > *melaamat* “sitem, serzeniş; yalan, iftira, suçlama”, *menâre* > *minaara*, *nakkâre* > *laññara*¹⁴ “bir çeşit tef”, *na’re* > *nağara I* “bağırma, çağırma, gürültü”, *nakkâre* > *nağara II* “bir çeşit tef”, *necâset* > *necaasat*, *rivâyet* > *rovaayat* “rivayet, söylenti”, *rağbet* > *rağbat*, *sadef* > *sadap* “sedef; düğme”, *selâmet* > *salaamat*, *sahâvet* > *sahaavat* “cömertlik, eli açıklık, hayır, iyilik”, *sahîfe* > *sahupa* “sahife; aşama, dönem”, *sahne* > *sahna*, *selâm* > *salaam*, *selâmet* > *salaamat*, *selâmun’aleykum* > *salavmaaleykim*, *safer* > *sapar* “kamerî takvimde ikinci ay”, *sûret* > *surat* “görünüş, biçim, sûret”, *sufre* > *supra* “sofra”, *sûret* > *surat* “fotoğraf, resim”, *şu’le* > *şuğla*¹⁵ “ışık”, *şâ’ire* > *şahura* “şaire, bayan ozan”, *şehâdet* > *şahaadat* (*şahaadatnaama* kelimesinde) “şehadetname, sertifika, belge”, *şevvâl* > *şavval* “Şevval ayı”, *taleb* > *talap* (*dövtalapluk* kelimesinde) “hevesli, istekli”, *tâ’ife* > *taaypa* “kabile; boy, tayfa”, *tahmînen* > *takmunan* “tahminen, yaklaşık olarak”, *tarfetu’l-ayn* > *tarpa-taayın* “birdenbire, aniden, ansızın, hızlıca, tez”, *tennûr* > *tamdır* “tandır”, *tunbûre* > *tamdıra*¹⁶ “tambur, tambura”, *tenkîd* > *tankut* “tenkit, eleştiri, kritik”, *tenkîdî* > *tankudî* “tenkidî, eleştirel”, *tefâvut* > *tapaavut* “değişiklik, fark”, *terakkî* > *tarakgu* “terakki, ilerleme”, *tevekkü’* > *tovakga* “istek, rica, yalvarma”, *ummet* > *immat* “tebaa, uyruk; il, yurt”, *umûmen* > *umuuman*, *ve’aleykum* > *vaaleykim*, *ve’aleykumu’s-selâm* > *vaaleykimessalaam*, *vesselâm* > *vessalaam*, *zahîre* > *zağara* “çörek”, *darbe* > *zarba* “darbe, vuruş; hücum”, *zerâfet* > *zeraapat* “şaka, latife”, *ziyâfet* > *zıyaapat* “ziyafet, misafire gösterilen izzet ikram”, *ziyâret* > *zıyaarat*, *zu’lka’de* > *zülka’da* “Arap aylarından biri; Zülka’de ayı”.

Yukarıdaki kalınlaşmalardan, *elmâs* > *almaz*, *emân* > *amaan*, *emânet* > *amanat*, *ervâh* > *arvah*, *eżâ* > *azaa*, *ezân* > *azaan*, *helâl* > *halaal*, *helvâ* > *halva*, *hesâb* > *hasaap*, *hesâbât* > *hasaabat*, *heyhât* > *hayhaat*, *mehâbet* > *ma-*

13 Bu kelimenin “näâlet” şekli de var.

14 Bu kelimenin “nağara” şekli de var.

15 Bu kelimenin “şöhle” şekli de var.

16 Bu kelimenin “tambur” şekli de var.

haabat, *meşgale* > *maşğala* “aile”, *meta‘* > *mataa* “kumaş”, *mezâr* > *mazaar*, *selâm* > *salaam*, *selâmun‘aleykum* > *salavmaaleykim*, *şevvâl* > *şavval*, *tenkîd* > *tankut*, *tenkîdî* > *tankudî*, *tefâvut* > *tapaavut*, *terakkî* > *tarakgu*, *tevekku‘* > *tovakga*, *ve‘aleykum* > *vaaleykim*, *ve‘aleykumu’s-selâm* > *vaaleykimes-salaam*, *vesselâm* > *vessalaam* örnekleri hariç hepsi ilerleyici benzeşme yoluyla gerçekleşmiştir. Bu başlık altında incelenen 124 kalınlaşmadan 26 tanesi gerileyici, geriye kalan 98 tanesi de ilerleyici yolla olmuştur. Yani diğer Oğuz grubu lehçelerinde de olduğu gibi benzeşmeler daha çok ilerleyici benzeşme yoluyla olmuştur.

ferâhet > *paraahat*, *hiyânet* > *hıyaanat*, *ibâdet* > *ibaadat*, *ibâret* > *ibarar*, *imâret* > *umaarat*, *işâret* > *ışaarar*, *icâre* > *icaara*, *inâyet* > *anaayat*, *selâmet* > *salaamat*, *selâmet* > *salaamat*, *şehâdet* > *şahaadat*, *ziyâfet* > *ziyaa-pat*, *ziyâret* > *ziyaarat* örneklerinde hem ilerleyici hem de gerileyici benzeşme yoluyla ünlü kalınlaşması meydana gelmiştir. *hilâfet* > *haliifat* değişiminde göçüşme olmuş olabilir.

Şu kalınlaşma örneklerinde ise ünlü uyumlarının etkisi yoktur ve ilerleyici veya gerileyici benzeşme söz konusu değildir: *berk* > *bark* “yıldırım”, *berk* > *bark* “yıldırım”, *ecel* > *acal*, *evvel* > *oval* “önce, evvel”, *feyz* > *payız* “başarı, güç, kuvvet, gayret”, *giybet* > *gubat* “birinin arkasından yerli yersiz konuşmak, dedikodu”, *heybet* > *haybat*, *illet* > *illat* “hastalık, dert”, *kible* > *kıbla*, *kismet* > *kısmat*, *kiymet* > *gımmat* “değer, kıymet; pahalı; fiyat, paha”, *mesel* > *matal* “bilmece”, *meşk* > *maşk* “alıştırma”, *ni‘met* > *niğmat* “yiyecek; tat, lezzet”, *sefer* > *sapar* “defa, kere, kez; yolculuk”, *şetm* > *şatı* “gazap, öfke, kızgınlık”, *şey’* > *şay* “bezek, takı, süs; bir şeyle ilgili veya bir şeye gerek olan araç gereç veya nesne; makina parçaları; hazırlık, tertibât”, *tevbe* > *tooba* “tövbe”, *vesvese* > *vas-vas* “evhamlı, vesveseli, kaygılı”, *zînet* > *zınat* “süs, bezek, takı”.

2- e > aa: Bazı kelimelerin son hecelerinde kalınlaşmanın yanında ünlü uzaması da meydana gelmiştir: *celeb* > *cellaap* “tüccar, alıp satan, ticaret yapan”, *esâsen* > *esaasaan* “esasen, aslında”, *fâ‘ide* > *peydaa* “fayda; kâr, kazanç”, *ferâset* > *parasaat* “anlayış, düşünce, fehim, ferâset”, *gayret* > *gayraat* “irade, azim, gayret; cesaret”, *husûsen* > *husuusaan* “özellekle, husûsen”, *hizmet* > *hizmaat*, *hukmen* > *hökmaan* “zorunlu, mecbur, mutlak”, *işve* > *ışvaa* “işve, naz, eda”, *kuvvet* > *kuvvaat*, *mu‘allime* > *muğallımaa*, *şuhret* > *şöhraat* “şöhret, ün; teşvik sözü”, *zurriyyet* > *züryaat* “zürriyet, nesil, soy”.

3- e > o: Alıntı kelimelerin bazılarındaki “e”ler “v” ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı tesiriyle “o” olmuş, bir ünlü kalınlaşması meydana gelmiştir. *cevâb* > *coğaaap* “cevap, karşılık”, *devâm* > *dovaaam* “devam”, *sevâb* > *soğaaap* “sevâp”.

“*çoğaaap*” ve “*soğaaap*” kelimelerinde düz “e” ünlüsü yuvarlaklaşırken yanındaki “v” ünsüzü de değişerek “ğ” olmuştur. *devâm* > *dovaaam* “devam” kelimesi e > ö > o aşamasından geçmiş olmalıdır.

4- e > oo: Birkaç örnekte de “e”ler yine “v” dudak sesinin etkisiyle kalınlaşmıştır. Daha sonraki safhada dudak sesi “v”nin düşmesiyle bu hecenin ünlüsünde bir uzama meydana gelmiştir. *mevlâ* > *moolla* “din adamı; öğretmen”, *nevbet* > *noobat* “nöbet, sıra”, *tevbe* > *tooba* “tövbe”.

Bunlardan *mevlâ* “efendi, sahip, malik; Tanrı” > *moolla* “din adamı; öğretmen” örneğinde gerileyici benzeşme olmuştur. *Mevlâ* ve *molla* kelimeleri anlamca farklılaşmış iki kökteş kelimedir (Toparlı 1996: 611).

Kara’ya göre (2004: 143), “Oriijinali dikkate alındığında, gerileyici benzeşme *molla*’nın hem ünsüzünde hem de ünlüsünde görülmüştür. *mevlâ*’nın gerçekte uğradığı ilk ses değişikliği, “v”nin tesiriyle ortaya çıkan yuvarlaklaşmadır (*mevla* > *mövla*). *mevlâ* kelimesi, diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinden Azerice ve Türkmencede bu değişiklik kalmıştır (Hamzayev vd. 1962: 449; Ercilasun vd. 1991: 586). Türkiye Türkçesinde ise, bir ileri aşamada “ö” ünlüsü gerileyici benzeşme yoluyla kalınlaşarak “o”ya çevrilmiştir. *vl* > *ll* şeklinde gerçekleşen gerileyici yöndeki ünsüz benzeşmesi ise, bu aşamadan sonra meydana gelmiş; *molla* kelimesinde sondaki ünlü de kısalmıştır: *mevlâ* > *mövla* > *movla* > *molla*. Bu şekilde *mevlâ*’nın *molla* olmasında ağızların tesiri büyüktür, Çünkü doğrudan doğruya yazı diline girmiş kelimelerde böylesine fazla ses değişikliği görülmemektedir.”

Ancak *Türkmen Dilinin Sözlüğü*’nde *mövlaa* (*mövlaam* kelimesinde) şeklinin yanı sıra, (Hamzayev vd. 1962: 449) tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *moolla* şekli de (Hamzayev vd. 1962: 447) mevcuttur ve hemen hemen bizimle aynı ses değişikliklerine uğramıştır.

nevbet > *noobat* ve *tevbe* > *tooba* örneklerinde de yukarıdaki gelişme söz konusudur. Ancak, Türkiye Türkçesinde bu kelimelerin ilki *nöbet*, ikincisi de *tövbe* şeklindedir. Yani Türkiye Türkçesi bu iki kelimeyi *molla* kelimesinde olduğu gibi değiştirmemiş, Türkmen Türkçesindeki sonraki aşamaya (kalınlaşma ve ikinci örnekte “v” ünsüzünün düşürülmesi) geçmemiştir. Üstelik Türkiye Türkçesinin sözlüğünde bu kelimelerin hiçbirinin ünlüsünde uzunluk yoktur.

5- e > u: Bir örnekte de “m” dudak ünsüzünün etkisiyle ünlü yuvarlakşıp kalınlaşmıştır: *meşakkat* > *muşakgat* “meşakkat, güçlük, sıkıntı”.

6- i > a: Birkaç kelimenin Arapça aslındaki “i”ler Türkmencede “a” sesi ile karşılanmıştır. Bu örneklerde ünlü kalınlaşması yanında genişleme de gö-

rülmektedir: *ilâc* > *alaac* “çare”, *hisâb* > *hasaap* “hesap”, *hil’at* > *halat* “el-bise”.

7- i > aa: İki kelimede “i” ünlüsünün hem kalınlaşıp hem uzadığını görüyoruz. *şâhid* > *şaaayat* “şahit”, *liyâkat* > *laaytkaat* “önem, ehemmiyet”. İkinci örnekte göçüşme meydana gelmiş olabilir.

8- i > ı: Çok sayıdaki Arapça alıntı kelimede *i* > *ı* ünlü kalınlaşmasıyla karşılaşmaktadır. Bu kelimelerdeki ünlü kalınlaşmasının sebebinin kalınlık-incecik uyumu olduğu açıkça görülmektedir: *acâ’ib* > *acaayıp* “muhteşem, şahane, mükemmel, çok güzel”, *âdil* > *adıl* “adil”, *âhir* > *aahur* “bir şeyin bittiği an, en son”, *âhuret* > *aahuret*, *âlim* > *aalim* “alim, bilgin”, *ârif* > *aarup* “arif, bilgili, edepli, ferasetli”, *âşik* > *aaşık* “aşık”, *bâki* > *baaki*, *cumâd-el-âhire* > *cumadilahur* “Hicrî ayların altıncısı, cemâziyelâhir”, *dâ’im* > *daayım* “daima, sürekli, devamlı”, *dikkat* > *dıkgat* “dikkat”, *ekâbir* > *ekaabır* “yaşça büyük olanlar; güçlü, sağlam”, *estağfirullah* > *estağpırılloo*, *gâ’ib* > *gaayıp* “kayıp, yitik”, *gâfil* > *gaapıl* “gâfil, cahil, bilgisiz; aniden, ansızın, birdenbire”, *gilâf* > *gılaap* “kılıf, kın”, *kirât* > *gıraat* “aynı sırada, eşit, hizasında, seviyesinde”, *girra* > *gırra* “mağrur, kibirli, kendini beğenmiş”, *hâci* > *hacı* “hacı”, *hacil* > *haacıl* “utanmış, mahcup”, *hâdise* > *haadusa*, *hâfiz* > *haapız* “pek çok şiiri ezbere okuyabilen kişi”, *Hâlik* > *Haalık* “Allah”, *hâtim* > *haatum* “etmek ile birlikte; dinî yönden ahuntluk derecesini almak için okunması gereken kitapları okuyup bitirmek, hatmetmek”, *hâsil* > *haasil* “ürün, mahsül; matematikte sonuç”, *hâ’in* > *haayın* “hain, hiyanet eden, vatanını ve halkını satan kimse”, *ihsân* > *ihsaan* (*hayır-ihsaan* ikilemesinde) “iyilik, nimet, hayır, hizmet”, *hicâb* > *hucaap*¹⁷ “utanma, haya”, *hiyânet* > *hyyaanat*, *halâ’ik* > *halaayık* “insanlar, halk, kalabalık”, *i’tibâr* > *iğtbaar*¹⁸ “itibar”, *ihtiyâr* > *iğtjaar* “icazet, izin, müsaade; ihtiyar, karar”, *ikrâr* > *ikraar*¹⁹ “vaat, söz, ahit”, *insâf* > *insaap* “insaf”, *i’lân* > *iğlaan* “ilân, duyuru”, *i’tikâd* > *iğtkaat* “inanç, itikat”, *ihlâs* > *ihlaas*, *ikbâl* > *ıkbaal*, *iktisâdî* > *ıkdısaadı*, *ilhâm* > *ılham* “ilham, esin”, *illâ* > *illaa* “gerçekten; tamamen, büsbütün; gerçek, hakiki”, *imâm* > *ımaam*, *ihsân* > *ihsaan*, *illallah* > *ıllallaa* “külfetli, zahmetli, zor iş”, *insân* > *ınsaan* “insan”, *insâniyyet* > *ınsaanıyet*, *insâf* > *ınsaap* “insaf”, *islâm* > *ıslaam*, *isnâd* > *ısnaat* “yüz karası, rezalet”, *kâfir* > *kaapır* “kâfir; kötü, acımasız, taş yürekli, gaddar”, *kâfiye* > *kaapıya*, *kârî* > *kaarı* “Kur’ani ezbere okuyan kimse; âmâ hâfiz”, *kâ’il* > *kaayıl* “kail, razı olmuş, akli yatmış, makul, kabul etmiş”, *kâ’im* > *gaayım* “sağlam, dayanıklı”, *kıssa* > *kıssa* “nesir; kıssa, öykü, anlatı”, *kiyâmet* > *kıyaamat* “kıyamet; kargaşa, panik, telâş”,

17 Bu kelimenin “ecaap” şekli de var.

18 Bu kelimenin “âhtbaar” şekli de var.

19 Bu kelimenin “ığraar” şekli de var.

lâyik > *laayık* “uygun, münasip, elverişli; değer, şayan; makbul; lâzım gelen, gerekli”, *lâzım* > *laazım* “zarurî, gerekli”, *libâs* > *libaas* “elbise, giysi”, *mâ’il* > *maayıl* “hevesli, istekli, tutkun”, *ma’ârif* > *mağaarif* “eğitim”, *ma’rifet* > *mağripet* “sohbet, bilimsel tartışma”, *maşrik* > *maşrık* “doğu”, *misâl* > *musaal*, *mulâyim* > *mulaayım* “güzel, hoş, sıcak (hava, su hakkında)”, *mu’allim* > *muğallım* “öğretmen”, *mu’allime* > *muğallımaa*, *musâfir* > *musaapır* “yabancı; zavallı, biçare”, *nâkis* > *naakis* “noksan, eksik, yetersiz; ayıplı; aptal; amaçsız, başarısız”, *nizâm* > *nızaam*, *fâci’a* > *paaciğa* “çok kötü, ağır durum, facia”, *fâtihâ* > *paatiha*²⁰, *firkat* > *pırkat* “ayrılık, uzakta olma”, *riyâl* > *rıyaal* “riyal, bir para birimi”, *sâdik* > *saadık* “bağlı, sadık”, *sâdir* > *saadır* “kötü, pis; kirli”, *sâ’il* > *saayıl* “dilenci”, *sıfat* > *sıpat* “dış görünüş; nitelik, değer, özellik; sıfat, önad”, *sirât* > *sıraat* “sırat köprüsü”, *şahsiyyet* > *şahsiyet*, *şi’âr* > *şığaar* “şîâr, parola, döviz”, *şifâ* > *şıpaa* “şifa”, *tâbi’in* > *taabun* “uyruk, tâbi olan, tebaa; zorla boyun eğdirilmiş olan, esaret altında”, *tarihî* > *taruhı*, *timsâl* > *tumsaal* “örnek, atasözü”, *vâcib* > *vaacıp* “gerekli, zaruri, önemli, vâcip”, *vicdân* > *vijdaan* “vicdan”, *visâl* > *visaal* “kavuşma, buluşma”, *zâlim* > *zaalum*, *zinâ’* > *zınaa* “zînâ; bozukluk, azgınlık, kötülük”, *ziyâfet* > *zıyaapat* “ziyafet, misafire gösterilen izzet ikram”, *ziyâret* > *zıyaarat*, *ziyâd* > *zıyaat* “fazla, çok; artan, artık; başka, daha başka”.

Yukarıdaki örneklerden *dikkat* > *dıkgat*, *gilâf* > *gılaap*, *kirât* > *gıraat*, *girra* > *gırra*, *ihsân* > *ihsaan*, *hicâb* > *hıcaap*, *i’tibâr* > *iğtubaar*, *ihtiyâr* > *iğtityaar*, *ikrâr* > *ıkraar*, *insâf* > *insaap*, *i’lân* > *iğlaan*, *i’tikâd* > *iğtukaat*, *ihlâs* > *ihlaas*, *ikbâl* > *ıkbaal*, *iktisâdî* > *ıkdısaadu*, *ilhâm* > *ilham*, *illâ* > *illaa*, *imâm* > *umaam*, *ihsân* > *ihsaan*, *imâret* > *umaarat*, *illallah* > *hillallaa*, *insân* > *insaan*, *insâniyyet* > *insaaniyet*, *insâf* > *insaap*, *islâm* > *ıslaam*, *isnâd* > *ısnaat*, *kıssa* > *kıssa*, *kiyâmet* > *kıyaamat*, *libâs* > *libaas*, *misâl* > *musaal*, *nizâm* > *nızaam*, *firkat* > *pırkat*, *riyâl* > *rıyaal*, *sıfat* > *sıpat*, *sirât* > *sıraat*, *şi’âr* > *şığaar*, *şifâ* > *şıpaa*, *timsâl* > *tumsaal*, *vicdân* > *vijdaan*, *visâl* > *visaal*, *zinâ’* > *zınaa*, *ziyâd* > *zıyaat* kelimelerinde (42 kelime) kalınlaşma gerileyici benzeşme yoluyla gerçekleşmiştir. İncelememize göre 1 > 1 kalınlaşması, 95 kelimenin 52 tanesinde ilerleyici, 42 tanesinde de gerileyici benzeşme yoluyla olmuştur.

hiyânet > *hıyaanat*, *ibâdet* > *ibaadat*, *ibâret* > *ibaarat*, *irâde* > *iraada*, *işâret* > *ısaarat*, *icâre* > *ıcaara* “kiralama, kira ile tutma”, *siyâsî* > *sıyaası*, *ziyâde* > *zıyaada*, *ziyâfet* > *zıyaapat* “ziyafet, misafire gösterilen izzet ikram”, *ziyâret* > *zıyaarat* örneklerinde hem ilerleyici hem de gerileyici benzeşme yoluyla kalınlaşma olmuştur.

Bu maddedeki bazı alıntı kelimelerde “i > ı” değişmesinin sebebi kalınlık incelik uyumu değildir: *cem’iyyet* > *cemğiyet* “toplum, topluluk, cemiyet”,

20 Bu kelimenin “paataa” şekli de var.

cins > *cins* “cins; kaya, toprak tabakası; ırk”, *cinn* > *cin* “cin”, *fisk* > *pisk* “bozgunculuk, ahlaksızlık, günah işleme”, *fi'l* > *piğil*²¹ “amaç, niyet, kasıt, fikir”, *hirs* > *hurş* “mücadeleye, güç denemeye olan eğilim, arzu, istek”, *hizr* > *Hızır* “Hızır aleyhissalem”, *hizmet* > *hızmaat*, *iklîm* > *ıklum* “âlem, cihân, dünya; ülke, yurt”, *illet* > *illat* “hastalık, dert”, *ins* > *ins* “insan”, *işve* > *ışvaa* “işve, naz, eda”, *izzet* > *izzat* “büyüklik, yücelik, izzet”, *kible* > *kıbla*, *kism* > *kısım*, *kismet* > *kısmat*, *kiymet* > *gummat* “değer, kıymet; pahalı; fiyat, paha”, *mirrîh* > *mirruh* “kötü, pis, iğrenç; işe yaramaz”, *ni'met* > *niğmat* “yiyecek; tat, lezzet”, *rizk* > *rısk* “rızk, azık, yiyecek, içecek, nimet”, *sinf* > *sınp* “sınıf, tabaka”, *şi'r* > *şığır* “şiiir”.

Görüldüğü gibi bunların bir kısmı tek hecelidir. Bu yüzden ünlü uyumunun olup olmadığı aranamaz. Bazılarında ise alınan dildeki asıllarında ayın (‘) gibi bazı seslerin Türkmen Türkçesinde başka seslerle karşılanması kalınlaşmada etkili olmuş olabilir.

iklîm > *ıklum* değişmesinde kalınlaşmanın sebebinin ilk hecenin sonundaki “kalın k” sesinden kaynaklandığını düşünüyoruz. Çünkü iç seste kalın k sesini bulunduran *dakik*, *miktar*, *istiklâl* gibi örneklerde k sesinin ince mi kalın mı telâffuz edileceğine dair Türkiye Türkçesinde de söyleyiş sorunları vardır (Zülfikar, 1996b: 1268).

9- i > u: Bazı Arapça alıntı kelimelerdeki “i”ler hem kalınlaşmış hem de uzamıştır: *hâdise* > *haadusa*, *munâsib* > *minaasup* “uygun, münasip”, *câhil* > *caahul* “genç insan, delikanlı”, *giybet* > *gubat* “birinin arkasından yerli yersiz konuşma, dedikodu”, *hâlis* > *haalus* “halis, saf, katışıksız; bütünüyle, tamamıyla”, *hâmile* > *haamula*, *mu'cize* > *muğcuza* “olağanüstü olay ve durumlar, acâyip”, *şâ'ir* > *şahur*, *şâ'ire* > *şahura* “şaire, bayan ozan”, *târihî* > *taruhu*.

10- î > u: Arapça aslında uzun olan bazı kelimelerin sonundaki “i”lerin Türkmencede kısaldığı görülmektedir. Bu örneklerde kısalmayla birlikte bir kalınlaşma da olmuştur. Çünkü, daha önce de söylendiği gibi Arapçada “i” sesi mevcut değildir (İşler, 1997: 10).

Örnekler: *aynî* > *aynu* “aynı, tıpkı, çok benzer, aralarında fark olmayan”, *hâsî* > *hası* “tembel; alçak; pis, pasaklı”, *hevâ'î* > *hovaayı* “değersiz, boş, sonuçsuz, anlamsız, yalan”, *ictimâ'î* > *içdimaagı* “sosyal, toplumsal”, *musâvî* > *mesaavı* (*mesaavı gürrüñ* ifadesinde) “kendi kendine konuşma”, *rubâ'î* > *rubaayı* “dörtlülüklerle kurulan bir nazım şekli, dörtlük”, *tenkîdî* > *tankudu* “tenkidî, eleştirel”, *tabî'î* > *tebüğü* “tabii, doğal”, *vahşî* > *vağşı* “vahşî, yırtıcı; zalim, vicdansız”, *ya'nî* > *yağni* “yani, demek ki”.

21 Bu kelimenin “pääl” şekli de var.

ta'yîn > *taayın* kelimesi hariç yukarıdaki örnek kelimelerin hepsinin sonunda Arapça nispet *i*'sinin bulunduğu görülmektedir. Ünlü kalınlaşma ve kısaltmaları bu örneklerde gerçekleşmiştir.

Hamza Zülfikar'a göre (1996a: 1087) "Uzun hecelerın kısa telâffuz edilmeye başlanmasıyla ilgili örneklere dayalı bir tarih belirlemek zordur. Bunun için özel bir araştırma yapmak gerekir. Ancak yeni harflerin bunda etkili olduğu söylenebilir." Bu durum Türkiye Türkçesi için geçerlidir. Türkmen Türkçesinde de bu durumun imlâ kaynaklı olduğunu sanıyoruz.

11- î > ı: İki örnekte uzun "i" ünlüsü kalınlaşmış, ancak uzunluğunu korumuştur. Ünlü kalınlaşması iki örnekte de ilerleyici benzeşme yoluyla olmuştur: *fakîr* > *pahur* "yoksul, fakir; biçare, âciz, zavallı; rahmetli", *habîse* "kötü hareket, çirkin şey" > *hapusa* "kirli, pis".

Sonuç olarak Türkmen Türkçesindeki Arapça alıntı kelimelerin çoğunda bazı ünlü değişmelerinin, bilhassa Türkçenin kalınlık-incelik uyumunun etkisiyle ünlü kalınlaşma ve incelmelerinin meydana geldiği görülmektedir. Bu kalınlaşma ve incelmeler, Güneybatı (Oğuz) grubunun karakteristik özelliği olarak daha çok ilerleyici benzeşme yoluyla olmaktadır. Bu alıntı kelimelerde ünlü değişmelerinin yanında bazı ses olayları, ünsüz değişmeleri ve ses düşmeleri de olmaktadır. Bunun yanı sıra Arapça alıntı kelimelerin ünlülerinde genellikle yanındaki ünsüzlerin değişmelerinin veya bazen düşmeleri sonucu Arapça asıllarına göre bazı uzama ve kısaltmaların da oluştuğu tespit edilmiştir. Bu uzunluklar bu lehçedeki muhafaza edilen Türkçe kökenli kelimelerin bazılarında veya Arapça alıntı kelimelerin asıllarında olduğu gibi birincil (aslî) ünlü uzunluğu olmayıp ikincil (dolaylı, telafi) ünlü uzunluğudur.

Kısaltmalar:

Far. → Farsça, Ar. → Arapça, DLT → Dîvânü Lûgati't-Türk, ET → Eski Türkçe.

Kaynakça

AKSAN, Doğan (1982), *Her Yönüyle Dil, ana Çizgileriyle Dilbilim III*, Ankara, TDK Yayınları.

ALTIKULAÇ, Tayyar-Demirhan ÜNLÜ-Şevki ÖZKAN (1987), *Kur'an Okumaya Giriş*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

BASKAKOV, N. A. vd. (1968), *Türkmençe-Rusça Sözlük*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası, Mağtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı, Moskva: Sovetskaya İnstitutı Neşiryatı.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1997), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 17. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. vd. (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü-I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

HAMZAYEV, M. Ya vd. (1962), *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Aşğabat: Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşiryatı.

İŞLER, Emrullah (1997), “Ülkemizde Arapça’nın Telâffuzunda Yapılan Yanlışlar ve Kur’an Ayetlerinde Meydana Getirdiği Anlam Kaymaları (I)”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, s. 5-18.

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesinin Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

KARA, Mehmet (1998), *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Akçağ Yayınları. (2004), *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, Ankara: Çağlar Yayınları.

MEREDOV, A ve S. AHALLI (1988), *Türkmen Klassı Edebiyatınıñ Sözlüğü*, Aşğabat: Türkmenistan Neşiryatı.

SARIKAYA, Yakup (1999), *Türkmen Türkçesinde Arapça Kelimeler (Ses Bilgisi-Anlam Bilgisi-Sözlük)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

TDK (1988), *Türkçe Sözlük, 2 Cilt*, Ankara: TDK Yayınları.

TEKİN, T. vd. (1995), *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 18, Ankara: Simurg Yayınları.

TOPARLI, Recep (1996), “Türkçemizdeki Galat Sözcükler”, *Türk Dili-Terim Özel Sayısı*, 540: 607-618.

ZÜLFİKAR, Hamza (1996a), “Doğu Kökenli Kelimelerin İlk Hecesindeki Ünlülerin Kısalması”, *Türk Dili*, 532: 1083-1094. (1996b), “Doğu Kökenli Kelimelerde Kalın k Sesinden Kaynaklanan Söyleyiş Sorunları”, *Türk Dili*, 534: 1267-1273.